

K některým otázkám marxistického pojetí sociologické teorie (Příspěvek pro VI. světový sociologický kongres v Evianu)

MILOŠ KALÁB, ZDENĚK STRMISKA,
Sociologický ústav ČSAV

Otázky pojetí sociologie a její základní teoretické a metodologické problémy se dostaly v posledních letech v socialistických zemích do centra pozornosti nejen sociologů, nýbrž i pracovníků příbuzných vědeckých disciplín a staly se jedním z ohnisek široké vědecké diskuse. Soudíme, že dosavadní průběh i výsledky této diskuse mohou být zajímavé i pro ty sociology, kteří ve své sociologické práci vycházejí z jiných předpokladů a sledují odlišnou orientaci. Rádi seznamujeme s našimi stanovisky a názory již také proto, že dosavadní informace o marxistické sociologii jsou i v mezinárodním odborném tisku značně neúplné a mnohdy nepřesné nebo nesprávné.

V našem příspěvku se budeme moci věnovat jen některým aspektům diskutované problematiky, přičemž naše hledisko bude nutně omezeno také tím, že budeme mít na zřeteli především — i když ne výlučně — vývoj a stav diskuse v ČSSR. Pokusíme se vyložit své vlastní stanovisko k některým diskutovaným otázkám, aniž bychom chtěli vydávat všechny naše názory za obecně přijímané a zastávané mezi marxistickými sociology. Z hlediska vývoje vědy považujeme totiž za stav zcela normální, že se ve vědecké diskusi budou nutně diferencovat a střetávat různé názory vycházející z téže teorie marxismu-leninismu.

Abychom zamezili nedorozumění, řekneme předem jednoznačně, že ani pro nás, ani pro nikoho v socialistických zemích není sporná otázka potřeby sociologie obecně, a tím méně otázka potřeby všestranného objektivního a kritického vědeckého výzkumu společenské skutečnosti zvláště.

Ve svém příspěvku se zastavíme u tří problémových okruhů:

a) u otázek vymezení předmětu marxistické sociologie a otázek jejího vztahu k historickému materialismu;

b) u problematiky základní strukturace společenské reality v souvislosti s otázkami výstavby systému sociologické teorie;

c) u otázky obecného pojetí sociologické metody.

a) Vymezení předmětu marxistické sociologie a otázka vztahu sociologie a historického materialismu

Otázka vymezení předmětu vědního oboru úzce souvisí a svým způsobem i zahrnuje řešení otázky metody daného oboru, vztahů dané disciplíny k jiným, zejména blízkým vědním oborům. Pokud jde o marxistické pojetí sociologie, stojí v centru diskuse otázka vztahu sociologie k historickému materialismu, a to již proto, že v minulém období byla v socialistických zemích sociologická problematika rozvíjena v podstatně nebo převážně míře na půdě vědeckých institucí, které se zabývaly historickým materialismem. V otázce vztahu sociologie a historického materialismu se v naší diskusi uplatňovaly v podstatě tři svébytné koncepce, z nichž každá byla rozpracována v různých, víceméně rozvinutých a explicitně vyjádřených variantách.

1. První typ řešení představují pojetí, která tak či onak ztotožňují marxistickou sociologii s historickým materialismem. Tento typ má dvě varianty lišící se celkovým pojetím ztotožňovaných vědních oborů.

1a. Někteří sociologové vycházeli ve svých úvahách ze skutečnosti, že se v minulosti zahrnovala do historického materialismu nejen problematika filosofického charakteru, nýbrž také specificky sociologická problematika, ať již přitom jde o otázky, které Engels a Lenin charakterizovali jako problematiku vědeckého socialismu, nebo o otázky, které byly tradičně předmětem nemarxistických sociologických koncepcí.

Tito sociologové přijímají uvedenou skutečnost jako danou a opírajíce se o ni konstatují, že historický materialismus se přeměnil v obecnou teorii společnosti sociologického charakteru, a to v progresivním vývojovém procesu postupného vydělování konkrétních věd z rámce filosofie. Zastánci této koncepce spatřují v sociologizaci historického materialismu progresivní proces, v němž se historický materialismus zbavuje své spekulativnosti a nabývá empiričtějšího charakteru.

I když se tato koncepce řadí celkovým svým smyslem do širšího úsilí o překonání dogmatických deformací historického materialismu, není po našem soudu řešením dostatečně nosným. V uvedeném pojetí se totiž spekulativní charakter filosofie nechápe jako deformace, ale jako imanentní vlastnost filosofie, a proces odogmatizování historického materialismu se pak jeví jako proces vydělení z filosofie. Kromě toho vydělení sociologicky pojatého historického materialismu z filosofie neřeší otázku předmětu a vnitřní struktury filosofie, neboť neodpovídá na otázku začlenění problematiky materialistického pojetí dějin do celku filosofie. Začlenění materialistického pojetí dějin do filosofie jak z hlediska ontologického, tak i gnoseologického není pro marxismus nahodilé, nýbrž kvalitativně určuje marxistickou koncepci filosofie. Z hlediska filosofie by bylo možno k tomuto pojetí namítnout, že se v něm projevuje likvidátorský postoj k filosofii; z hlediska sociologie je jistě nepřínivé především to, že naznačená koncepce nemůže odlišit specificky sociologickou rovinu zkoumání společenské skutečnosti od roviny obecně filosofické, že mezi filosofií a sociologií vytváří svého druhu krátké spojení a že tudíž nepřispívá k upřesnění specifiky sociologie jako vědního oboru a k rozvinutí plodné spolupráce mezi filosofií a sociologií.

1b. Druhá varianta téhož typu ztotožňuje historický materialismus se sociologií, ale na rozdíl od první varianty zařazuje tento sociologicky pojatý historický materialismus do filosofie. Zde se projevuje především snaha léčit spekulativní povahu filosofie tím, že se metodě historického materialismu vtiskne induktivnější charakter, a to začleněním procedur a technik sociologického výzkumu přímo do

metody historického materialismu. Domníváme se, že ani tato cesta nevede k cíli. Empiričnost filosofie má podle našeho soudu specifický charakter. Je zprostředkována vztahem konkrétních přírodních a společenských věd k filosofii. Jednotu filosofie a speciálních věd nelze uskutečňovat velmi simplistním ztotožněním filosofie s těmito vědami. Z hlediska filosofie lze říci, že zahrnutí jednotlivých konkrétních vědních disciplín, jejich metod, procedur a technik do filosofie znamená nahrazovat filosofii těmito vědami a tak likvidovat filosofii. Z hlediska sociologie není otázka jejího pojetí jako svébytné vědní disciplíny pouhou formální záležitostí. Žádná věda se nemůže dobře vyvíjet, aniž si uvědomí svou specifičnost, specifičnost svého předmětu a svých metod. Neujasněné pojetí předmětu vědy a jejího vztahu k jiným vědním disciplínám se může — a konec konců musí — projevit negativně v praxi vědy samé. Přesvědčivé doklady o negativních důsledcích takové nesprávné teoretické orientace bychom mohli doložit i z některých našich starších sociologických výzkumů, v nichž docházelo ke krátkému spojení mezi filosofií a sociologií. Proto uvedenou koncepci nepokládáme za zdůvodněnou a dostatečně nosnou; hodnotíme ji jako konzervativní a domníváme se, že nemá naději na širší a trvalejší přijetí.

2. Druhý, v současné době poněkud aktuálnější typ řešení vztahu historického materialismu a sociologie představuje řešení, které ztotožňuje sociologickou teorii s historickým materialismem a redukuje specifiku sociologie pouze na tuto metodu. Stoupenci této koncepce odmítají pojímat marxistickou sociologii jako zvláštní vědu, odlišnou od historického materialismu, přičemž kladou důraz na rozlišení pojmu „marxistické sociologie“ a „konkrétního sociologického výzkumu“. Historický materialismus je pro ně obecnou teorií, která pro ně plní teoretické i metodologické funkce. Konkrétní sociologický výzkum chápou jako zvláštní způsob vědecké analýzy sociální skutečnosti opírající se o teorii, tj. o teorii historického materialismu. Konkrétní sociologický výzkum se přitom pojímá jako jedna z forem sociálního výzkumu, doplňující výzkum ekonomický, demografický, sociál-

ně psychologický apod. Specifikum sociologického výzkumu oproti jiným sociálním výzkumům se spatřuje v tom, že jeho cílem je vyšší integrace sociálního vědění, že zkoumá jakýkoli proces v kontextu tří generálních proměnlivých veličin, tj. ekonomiky, sociálních vztahů a duchovního života společnosti.

Základním nedostatkem těchto koncepcí je podle našeho názoru neudržitelný předpoklad, že může existovat konkrétní specifická dílčí metodologie, metodika a technika sociologického výzkumu, která by nebyla opřena o specificky vědeckou teorii a která by primárně nesledovala řešení specifických vědeckých teoretických problémů. Teoretické předpoklady vědecké metody nelze rozhodně omezovat jen na filosofickou teorii. V základní míře, i když s určitou transformací, platí i pro tuto koncepci kritické připomínky, které jsme uvedli u předchozího typu řešení vztahu mezi sociologií a historickým materialismem.

3. Třetím typem je pojetí, které charakterizuje marxistickou sociologii jako relativně samostatnou společenskou vědu, odlišnou jak po teoretické, tak po metodologické stránce od historického materialismu. Autoři tohoto příspěvku jednoznačně zastávají právě tuto koncepci. Historický materialismus je tu pojímán jako organická součást filosofie, tedy jako materialistické pojetí dějin, jež je vývojovým dovršením filosofického materialismu. Vztah historického materialismu a marxistické sociologie se pak jeví jako zvláštní případ vztahu konkrétní vědy a filosofie. Jsme přesvědčeni, že pouze tento typ řešení vztahu odpovídá marxistickým principům vymezování předmětu vědy a je funkční z hlediska rozvojových potřeb teorie i z hlediska potřeb společenské praxe.

V průběhu diskuse se ukázalo, že předmět sociologie nelze vymezit ve vztahu k předmětu filosofie na straně jedné a odborných společenských věd na straně druhé jen tím, že vezmeme v úvahu toliko kvalitativní charakter oblasti, která je předmětem vědy, stupeň obecnosti této vědy. Domníváme se, že takový teoretický nedostatečný přístup je v sociologické literatuře dosti častý. Předmět vědy nelze chápat jen jako souhrn jevů vykazujících shodné znaky, přičemž by se přesahování a křížení věd vysvětlovalo jen odlišným

stupněm obecnosti vědy. Přesně vzato, nelze u žádné skutečnosti nebo jednotlivé otázky zcela jednoznačně udat jedinou vědní disciplínu, která se zabývá jejím studiem, protože každý objekt je předmětem studia celé řady věd. Teoretikové, kteří si uvědomují, že je falešné hledat specifickou vědu v simplistně pojímaných hranicích, zpravidla udávají, že specifická věda tkví spíše v hlediscích, z nichž vědní obor zkoumá svůj předmět. Při takové formulaci je ovšem třeba vysvětlit, co se míní v daném kontextu „hlediskem“. Abychom podali přesnější výklad této otázky, zavedli jsme pojem referenčního systému, který vyjadřuje v naší interpretaci soustavu objektivně existujících vztahů, v níž je daný jev určitými svými aspekty začleněn a v jejímž rámci je právě zkoumán. To znamená, že vymezení předmětu vědy vyžaduje respektování strukturálních a systémových vztahů v objektivní realitě; referenčním systémem, přesněji řečeno, míníme určitou soustavu aspektů skutečnosti, jevů nebo procesů, určitou soustavu „elementů“, ve vztahu k níž je daná skutečnost studována; tato skutečnost je na dané úrovni vysvětlena, jestliže je analyzován úhrn podstatných vztahů, jimiž je spjata s elementy referenčního systému a s jeho celkem. Poznamenejme, že pojem referenčního systému se zde vztahuje k objektivní skutečnosti v některých jejích aspektech a neoznačuje primárně soustavu pojmů, v jejichž rámci je daný jev vysvětlován.

Na základě naznačované interpretace je čisté a přesné vymezení předmětu sociologie ve vztahu k předmětu jiných oborů dobře možné; ať se sociologie zabývá zkoumáním pohybu celé společnosti nebo krajně dílčím jevem, ať zkoumá obecné zákonitosti nebo jedinečné procesy, zůstává jejím specifikem její referenční systém, jímž je celek společenské reality. Tímto referenčním systémem se liší sociologie od filosofie i od jiných společenských věd, které mají jiné referenční systémy — zpravidla jsou to jednotlivé oblasti společenského života; tyto referenční systémy, i když jsou dílčí, jsou stejně zdůvodněné jako sociologický přístup. Myšlenka referenčního systému byla pro nás jedním z prostředků, který nám umožnil upřesnit a ujasnit předmět sociologie a zdůvodnit tak potřebnost specificky sociologického

přístupu při zkoumání společenské skutečnosti a nutnost výstavby systému sociologické teorie pojímané jako zvláštní odborná společenská věda.

b) **Kategoriální analýza společenské skutečnosti a výstavba systému sociologické teorie**

Jedním z předpokladů výstavby teoretického systému sociologie je kategoriální analýza společenské skutečnosti, pojmového vztahového rámce pro sociologickou práci. Jsme přesvědčeni, že řešení tohoto úkolu nelze odmišlet pod záminkou, že jde o spekulativní problematiku; nelze se mu vyhnout ani tím, že prohlásíme, že kategoriální analýza není ještě teorií. Kategoriální analýza sama o sobě nevytváří ještě celek teoretického systému ve smyslu soustavy přesných výpovědí o vzájemných souvislostech mezi jevy, je však určitým analyticko-syntetickým popisem skutečnosti na úrovni podstatnosti a obecnosti, a je proto předpokladem i součástí teoretického systému vědy. Přehlížení kategoriální analýzy v sociologické práci má své negativní důsledky; projevuje se buď přímo redukcionismem nebo ponechává některé momenty společenské skutečnosti teoreticky nezvládnuté a pracuje s nimi nahodile ad hoc; tak je tomu například v některých současných pokusech o aplikaci obecných teorií chování na sociologickou problematiku, v nichž se specifické sociologické zákony vysvětlují jako specifické formy projevů obecnějších zákonitostí působících ve zvláštních podmínkách. Také v těchto případech se ukazuje kategoriální analýza specifických znaků společenské struktury — vystupujících zde jako „zvláštní podmínky“ — jako nezbytná, má-li být překonán stávající nedostatek, kdy tyto „zvláštní podmínky“ zůstávají jako reziduální oblast, která není začleněna do teoretického systému.

Pokud jde o stanovisko marxismu k problematice kategoriální soustavy v sociologii, setkáváme se často s dvojitou nejasností nebo přímo neporozuměním skutečných marxistických stanovisek.

Výrazem prvního neporozumění je stanovisko, které vykládá marxistický historismus jako odmítnutí strukturálně funkcionální analýzy a zejména jako odmít-

nutí snahy nalézt obecná pojmová určení společenské struktury. Marx si však dobře uvědomoval, že „jsou určeny společně všem stupňům výroby“, současně však zdůrazňoval, že na základě těchto určení „není pochopen žádný skutečný historický stupeň výroby“ (K. Marx: *Úvod, ke kritice politické ekonomie*, Spisy, sv. 13, str. 664). Že se uvedená formulace nevztahuje jen na výrobu, nýbrž na celou společenskou skutečnost, je dostatečně zřejmé. Vztah strukturálně funkcionálních analýz prováděných na obecné a na specifické úrovni je při tom zásadně komplementární. Skutečnost, že marxismus klade důraz na postižení skutečnosti v její historické konkrétnosti, nelze vykládat relativisticky jako odmítnutí obecné analýzy vůbec. V této souvislosti je na místě kritická poznámka v tom smyslu, že k uvedené nejasnosti přispívají mnohdy sami marxističtí sociologové, z nichž někteří orientaci na problematiku obecné sociologické teorie označují paušálně jako „formalistickou“ orientaci v sociologii.

Druhá naše poznámka se týká pojetí kategoriální soustavy marxistické sociologie. V této soustavě mají významné postavení kategorie jako společenské bytí a vědomí, základna a nadstavba, společenské třídy a další; lze říci, že tyto kategorie patří k základní pojmové výbavě marxistického myšlení. Bylo by proto jisté nesprávné vylučovat tyto kategorie se specifické sociologické analýzy proto, že významové souvislosti těchto kategorií přesahují rovinu specifiky sociologického myšlení a že jimi (alespoň některými z nich) přerůstá sociologická analýza do sféry sociální filosofie. Podle našeho názoru není možné bez těchto kategorií postihnout celkový pohyb globálních společností, což je vrcholný úkol sociologie. Stejně jednostranné a nesprávné by však bylo, kdybychom na tyto kategorie redukovali celou kategoriální soustavu marxistické sociologie, kdybychom tyto kategorie fetišizovali a viděli v nich klíče k řešení všech otázek sociologické teorie. Takové fetišizování základních kategorií marxistické sociologie by bylo možno bohužel až příliš snadno doložit z historie dogmatických deformací marxistického myšlení; takovou deformaci ve své konkrétní podobě nepochybně byly stejně dlouhé jako sterilní diskuse, které viděly vrcholné po-

slání sociologické teorie v řešení otázek, jako např. zda jazyk a věda jsou či nejsou součástí nadstavby, nebo zda objektivní politické vztahy jsou součástí společenského bytí nebo vědomí. Takovéto nebo obdobné nesprávné tendence přehlížejí, že kategoriální analýza ve vědě má více poloh a více hledisek, že společenská skutečnost sama je mnohorozměrná a že kategoriální analýza zejména zahrnuje i elementární rozbor sociálních procesů a jevů, a že tudíž jejím úkolem je vypracovávat i pojmový aparát, který je aplikovatelný také na mezistrukturální a mikrostrukturalní úrovní. Jde tedy o to, vymezit sféru oprávněného použití určitého pojmového systému na určité rovině obecnosti tak, aby tento pojmový systém zůstal konkrétní abstrakcí a neměnil se v prázdnou abstrakci.

Mluvíme-li o mnohosti hledisek a rovin kategoriální analýzy, neskláníme se tím současně před sumativně pojatým pluralismem, neboť neklademe jednotlivá hlediska pouze mechanicky vedle sebe, nýbrž je organicky začleňujeme do jednoty teoretického systému, v němž mají odlišnou úlohu a odlišný význam.

Také Marx se zabýval otázkou, kterou bychom dnes mohli označit jako problém elementární analýzy a základní strukturační analýzy společenské skutečnosti. Připomeňme jednu jeho zajímavou formulaci z *Německé ideologie* (Spisy, sv. 3, str. 34): „Předpoklady, z nichž vycházím, nejsou libovolné, nejsou to dogmata; jsou to skutečné předpoklady, od nichž můžeme abstrahovat jen ve fantazii. Jsou to skutečná individua, jejich činnost a materiální podmínky jejich života, které tu byly před nimi, i ty, které tato individua vytvořila vlastní činností. Tyto předpoklady je tudíž možno zjistit čistě empiricky.“ Domníváme se, že tato formulace již v základní míře postihuje hlavní dimenze společenské skutečnosti a že lze z ní tudíž vyvodit základní hlediska sociologické teorie, tak jak se tato hlediska vydělila (namnoze v podobě jednostranné výlučnosti určitých směrů a škol) v pozdějším vývoji sociologie a jak se v současné době uplatňují v socialistické práci.

Jestliže totiž přihlídneme k dvojmu charakteru „podmínek společenského života“ (jednak jako přírodních podmínek, jednak jako podmínek, které jsou produk-

tem předchozích společenských činností), mohli bychom rozlišovat tyto základní aspekty společenské struktury pojímané v nejširším slova smyslu a jím odpovídající hlediska sociologického zkoumání:

1. přírodní podmínky společenského života, ať již vnější nebo vnitřní (tzn. příroda vnějšího prostředí a příroda v člověku) — ekologické a biosociologické hledisko;
2. lidé jako sociální činitelé, jako subjekty společenských činností a jako objekty — demoskopické hledisko;
3. činnosti lidí, které mají různý charakter a probíhají v různých oblastech společenského života — akcionální či behaviorální hledisko;
4. produkty činnosti lidí, které se uplatňují v další společenské činnosti jako její podmínky, prostředky, vzory; úhrn těchto produktů označujeme jako kulturu a mluvíme o kulturologickém hledisku.

Společenskou strukturu můžeme zkoumat z hlediska každé z uvedených stránek i z hlediska momentů v těchto stránkách obsažených. Rozbor každého z těchto aspektů odkazuje na rozbor ostatních aspektů a svým způsobem jej i zahrnuje. Mohli bychom říci, že struktura „přírodní podmínky — lidé — činnosti — kulturní produkty“ vyjadřuje ze sociologického hlediska základní autentickou strukturaci společenské reality a že specifická hlediska odpovídající těmto stránkám, tj. hlediska ekologická, demoskopická, akcionální a kulturologická se navzájem předpokládají a v sebe navzájem přecházejí, takže uvedená hlediska nelze pokládat za sféru konkurence protikladných škol a proudů, nýbrž za komplementární hlediska jednotného teoretického systému.

Z demoskopického hlediska jsou produktem sociologického zkoumání právě lidé, kteří vystupují ve společenském životě v různé podobě: jako jedinci, jako společenské skupiny, společenské třídy a globální společnosti. Globální společnosti jsou vždy určitým systémem skupin a v třídních společnostech zejména tříd. Celék společenských činností, které vykonává globální společnost prostřednictvím svých skupin, je svébytný a relativně autonomní. Globální společnosti nejsou ovšem uzavřenými celky, nýbrž mají mezi

sebou více méně intenzivní kontakty, avšak tyto kontakty se liší svou kvalitou a intenzitou od kontaktů uvnitř globálních společností, od kontaktů mezi jednotlivými skupinami. Lidstvo jako sociologická kategorie představuje soustavu společností, mezi nimiž existují různé stupně kontinuity a diskontinuity. Jednota lidstva není ani statická danost, ani pouhý postulát, nýbrž — jak ukázal Marx — uskutečňuje se v historickém vývoji společenské praxe, v procesu postupující diferenciaci a integraci.

Činnosti lidí jsou základní specifickou formou projevu existence lidí. Jestliže v kategorii společenské činnosti vidíme jednu ze základních kategorií marxistické sociologie, neodpovídáme tím jen na současné tendence sociologické teorie ve světovém měřítku, nýbrž navazujeme současně na podněty klasického marxismu, v němž zaujímají kategorie „společenské praxe“, „předmětné smyslové činnosti lidí“, „revoluční přetvářejíci praxe“ a příbuzné pojmy místo skutečně prvořadé. Poznat hmotný objekt znamená z hlediska marxismu poznat jemu vlastní formu pohybu; poznat lidskou a společenskou skutečnost znamená zejména poznat a vysvětlit činnost lidí. Souhlasíme s těmito současnými koncepcemi, které ukazují, že společenské činnosti nelze vztahovat jen k lidem jako jednotlivcům a nelze je interpretovat jen z hlediska individuální kategorie. V kategorii činnosti se právem vidí základní vazba mezi všemi společenskými vědami; každá z nich se zabývá z určitého hlediska určitým aspektem nebo určitou sférou lidí. Přitom však není možné činnost redukovat jen na její subjektivní, ani jen na její objektivní aspekty. V marxistickém pojetí je lidská činnost ve své podstatě vždy určitou transformací subjektivního v objektivní, je určitou objektivací a současně je vždy určitou transformací objektivního v subjektivní, je určitou subjektivací. Společenská činnost v sobě zahrnuje relativně stálé momenty. Tyto stálé momenty se v aktuálním procesu projevují, zároveň však tento jednotlivý okamžitý proces určitým způsobem přesahují. Společenské činnosti nelze proto redukovat jen na pouhou sumu subjektivních aktuálních procesů, nýbrž je třeba je pojímat jako soustavu, která zahrnuje institucionální a ostatní kulturní

regulativy. V dané souvislosti nemůžeme rozvíjet soustavu hledisek, která jsou nezbytná pro studium společenských činností ze sociologického hlediska, přesto však je potřebné zdůraznit, že v současné sociologické literatuře se velmi často přehlíží význam předmětného zaměření společenských činností, jejich obsahových dimenzí; z tohoto hlediska je třeba rozlišit tři základní dimenze společenských činností, které pramení z toho, že lidé svou činností

- a) řeší svůj vztah k přírodě;
- b) zasahují do svých vzájemných vztahů;
- c) uspokojují své potřeby a zájmy jakožto osobnosti.

Kulturou rozumíme v širokém slova smyslu soustavu všech produktů společenských činností lidí, pokud tyto produkty vstupují do dalšího koloběhu společenského života, podmiňují jeho jednotlivé procesy a utvářejí podobu součástí společenské skutečnosti. Kulturou zde proto nemyslíme jen duchovní život společnosti a souhrn duchovních produktů; kultura ve svém primárním smyslu se vztahuje k materiální, sociální i duchovní sféře společenského života. Aby se produkt společenského života stal součástí kultury, musí být v určité podobě objektivován. Současně — aby vstoupil do dalšího koloběhu společenského života — musí se subjektivovat.

Elementy kultury se subjektivují tím, že se stávají součástí struktury lidské osobnosti, že se interiorizují, ať již jde o prvky kultury celé společnosti, kultury určité společenské vrstvy, nebo o kulturu (subkulturu) dílčí skupiny. Z tohoto hlediska je proces socializace člověka současně procesem akulturace, procesem jeho zkulturnění. Kultura je v jednom ze svých základních významových kontextů především kultivací lidských tvůrčích sil. Ve vztahu kultura — osobnost jde o dialektický vztah vzájemného působení, v němž žádný z obou pólů nevystupuje jen jako veličina závisle proměnná. Kultura se subjektivuje nejen tím, že vstupuje do kultury osobnosti, nýbrž také tím, že se uplatňuje v činnostech lidí jako jejich významný prvek nebo aspekt, a to i tehdy, jestliže se v plné míře neinteriorizuje a nezakotvuje ve struktuře osobnosti; proto je každá společenská činnost současně kul-

turní činností. Kultura a její elementy působí ve společenské činnosti v různé podobě a plní různé funkce, vystupuje jako podmínka, prostředek, jako regulátor společenských činností a v podstatné míře determinuje jejich cíle. Sociologická analýza se nemůže omezovat jen na otázku, jak se instituce prosazují v činnosti lidí, jak činnost lidí funguje jako nástroj pro uchování sociálního systému. Velmi podstatná je ze sociologického hlediska otázka, jak lidé instituce vytvářejí, jak nad svým výtvorem ztrácejí kontrolu a propadají odcizení a jak konečně svou praktickou činností odcizení překonávají tím, že instituce přetvářejí a zlidšťují. Adaptace lidí sociálnímu systému i revoluční přetváření tohoto systému představují nedílné stránky společenského života.

Z naznačené úvahy vyplývá, že uvedená hlediska, tj. hledisko ekologické, demoskopické, akcionální a kulturologické, nelze pokládat za izolovaná a vzájemně nezávislá; každá akcionální analýza např. nutně zahrnuje demoskopické a kulturologické momenty, od nichž nemůže zcela abstrahovat, a nutně také přechází v demoskopickou a kulturologickou analýzu, je-li důsledná a všestranná. O uvedených hlediscích sociologického studia je možno mluvit spíše jako o odlišných, ale vzájemně spjatých přístupech, které pohlíží na společenskou skutečnost z hlediska jedné její dimenze, z hlediska jedné soustavy vztahů, přičemž každý člen v této soustavě začleněn vstupuje určitými svými stránkami současně do jiných soustav vztahů, které jsou organizovány podle jiných principů, podle jiných dimenzí společenské skutečnosti.

Jednotlivé dimenze společenské činnosti a jim odpovídající hlediska sociologické analýzy nelze proto vydávat za dostatečné a soběstačné principy celého systému sociologické teorie, nýbrž je nutno je včlenit do jednotného nadřazeného systému, který respektuje celou složitost společenské skutečnosti. Domníváme se, že omyl různých vzájemně si konkurujících škol a proudů, např. behaviorální, akcionální, institucionální a kulturní sociologie a podobných proudů, tkví v tom, že nepostihují základní strukturaci společenské reality, že vydávají jednu její dimenzi za všeobšáhle hledisko a že tudíž představují na úrovni obecné sociologické teorie určitý redukcio-

nismus, který popírá nebo alespoň přehlíží ostatní dimenze společenské skutečnosti a společenského života.

c) K otázce obecného pojetí sociologické metody

Dalším problémovým okruhem, u něhož se chceme zastavit, jsou otázky obecného pojetí sociologické metody. Objasnění metodologických otázek v podstatné míře závisí na teoretických koncepcích vědy ve smyslu „regionální“ ontologie (tj. ontologie určité oblasti skutečnosti), neboť metoda obrazí vždy podstatné znaky svého předmětu. Metodologické otázky mají ovšem i svůj širší a obecnější aspekt, který přesahuje hranice té které vědy a je záležitostí obecné metodologie a gnoseologie. Avšak také na této nejobecnější úrovni je vědecká metoda odrazem objektivní reality, takže bychom mohli říci, že všestranný rozbor sociologické metody předpokládá určitou obecnou teorii reality. Je pravda, že budování obecné teorie skutečnosti je proces, v němž až dosud chybí náležitá spolupráce filosofie s jedné strany a ostatních vědních oborů ze strany druhé; přesto se domníváme, že některé výsledky vědecké filosofie a některé proudy interdisciplinárního hnutí — máme na mysli zejména některé strukturalistické koncepce, obecné teorie systému a zvláště kybernetiku — přinášejí mnoho cenného pro řešení této problematiky, i když přínos těchto proudů vyžaduje v mnohém směru určitou reinterpretaci a v některých případech přímo transformaci vyslovovaných závěrů. Velmi cennou oporu pro výstavbu obecné sociologické teorie a pro sociologickou výzkumnou práci představují zejména kategorie struktury a systému. V těchto kategoriích, jsou-li správně interpretovány, je možno vidět přímo ztělesnění dialektického principu jednoty a vzájemné souvislosti jevů a s ním spjatého dialektického principu různosti. Kategorie struktury a systému se nabízejí a osvědčují jako velmi konkrétní, účinné, bezprostředně aplikovatelné nástroje, umožňující, aby nejrůznější stránky, momenty a procesy ve společenské skutečnosti byly učiněny předmětem zkoumání ve své jednotě, v souhrnu svých závislostí. Otázkou ovšem zůstává, do jaké

míry je v jednotlivých koncepcích tato transformace dialektického principu jednoty do roviny odborně vědeckého myšlení správná a důsledná nebo naopak jednostranná a deformovaná, a do jaké míry zejména je aplikace dialektického principu jednoty spojena s aplikací principu vývoje, nebo zda se právě promítnutí principu jednoty do kategorií struktury a systému nevyužívá k tomu, aby se v konkrétní vědecké práci princip jednoty oddělil od principu vývoje a aby se svým způsobem postavily oba principy proti sobě jako vnější, vzájemně se vylučující předpoklady a hlediska, jako je tomu narmnoze v některých současných sociologických koncepcích.

Kategorie struktury a systému nejsou ovšem v našem pojetí alfou a omegou sociologické práce: také tím se naše pojetí liší od současných strukturologických a systemologických koncepcí. Jsou však nicméně důležitým směrnicím ve vědecké práci, ukazujícím cestu od skutečnosti, která je na počátku poznávacího procesu neznámou totalitou, ke konkrétní totalitě jako poznané, duchovně reprodukované skutečnosti, přičemž tato konkrétní reprodukce je zprostředkována systémem abstraktních určení vztahů mezi podstatnými aspekty zkoumaného objektu. V kategorii struktury jsou obsaženy a určitým způsobem integrovány důležité významové souvislosti, které jsou odděleně vyjadřovány celou řadou kategorií, popř. kategoriálních dvojic; jde zejména o kategorie jednoty a různosti, celku a části, vztahu a kvality, a svým způsobem i kategorie jevů a podstaty. Proto lze říci, že kategorie struktury a obdobně kategorie systému představují určitý významový uzel, který převádí do odborného vědeckého myšlení téměř celý kategoriální systém, a jsou proto cennou oporou pro konkrétní vědeckou práci.

Je-li společenská skutečnost chápána jako struktura, tzn. jako mnohost elementů určitým způsobem učených v jednotu celku, je úkolem vědecké metody postihnout vztahy vzájemné závislosti ve struktuře, přičemž tyto závislosti jsou v zásadě dvojího charakteru: jednak jde o vztahy mezi elementy, jednak o vztahy mezi celkem a elementy. Oba typy vztahů jsou nedílnou součástí struktury, a tudíž také součástí obsahu strukturálně funk-

cionální analýzy. Nepokládáme proto za možné ze strukturálně funkcionální analýzy vyloučit zkoumání vzájemné závislosti prvků systému; tyto vztahy lze také označit jako funkční závislosti, přičemž termín „funkce“ se zde uplatňuje v nejelementárnějším, můžeme říci matematickém smyslu. (O „matematickém“ smyslu slova funkce, vyjadřujícím vzájemné závislosti mezi prvky, zde mluvíme proto, že toto pojetí je běžné v matematice, i když ovšem není na oblast matematiky nikterak omezeno.)

Je-li objekt specifickou jednotou, tj. jednotou s určitými vlastnostmi celku, což kategorie struktury implikuje, není možné vysvětlovat strukturu a ani její části jen na rovině rozboru vzájemných souvislostí mezi částmi, nýbrž je zcela nezbytné vzít v úvahu i jejich vztahy s celkem. Právě tento vztah vzájemného působení celku a části vyjadřuje pojem funkce v užším slova smyslu a s ním spjaté pojmy potřeby a další kategorie, které dosud přináší nejvíce obtíží jak při jejich obecném teoretickém vymezování, tak při jejich operacionální aplikaci ve výzkumné práci. Nechceme vstupovat do detailnější diskuse o otázce kategorie funkce a funkcionální analýzy, která stejně v současné sociologické literatuře představuje podivnou historii nedorozumění. Vyjasnění celé problematiky a odstranění stávajících nedorozumění je možné jen tak, že vyjdeme z pojetí funkčních účinků jako účinků vzájemného působení celku a části. V zásadě je správné pojmut funkci jako objektivní účinek určitého procesu na celek systému, přitom však nesmíme přehlédnout, že sledované působení elementu na celek je zároveň podmíněno působením celku na jeho části. Toto působení celku na část v něm začleněnou se projevuje v této části jako určitá tendence, jako určitá specifická zaměřenost, která ve svém smyslu ovlivňuje chování elementu, a to ovšem bez ohledu na to, zda v daném případě jde o zaměřenost uvědomělou nebo nevědomou.

Reálné chování elementu struktury není v konkrétní realitě ovšem nikdy výlučně určováno působením celku na část, nýbrž je současně podmíněno i vlastním komunikačním systémem a silovým polem elementu, který je sám o sobě více méně složitou strukturou, a působením jiných

elementů struktury na daný prvek. Tyto skutečnosti způsobují, že chování daného elementu ve své konečné podobě nemusí být rozhodujícím způsobem určeno vztahem tohoto elementu k celku struktury, tzn. že nemusí být funkční, přesněji řečeno eufunkční, nýbrž že může být afunkční či disfunkční. Strukturálně funkcionální analýza v této rovině zkoumá určitou síť vztahů z hlediska jejich funkčnosti, tj. z hlediska proměnné, která může nabývat různých hodnot. Strukturálně funkcionální analýza nemůže tudíž vyslovovat eufunkční vztah jako apriorní postulát své vztahové analýzy, jak to činí funkcionalismus. Takový apriorní postup je deformací strukturálně funkcionální analýzy, deformací, která předpisuje skutečnosti, vyslovuje pro každý existující vztah části k celku postulát funkčnosti (eufunkčnosti), přičemž skutečností jevy, které odporují takovému diktátu (disfunkční), pohodlně odsouvá do sféry patologie.

Kromě toho je při strukturálně funkcionální analýze nutno mít na zřeteli, že každý element je současně elementem řady různých struktur, a že tudíž jeho chování může mít a také má velmi odlišný funkční význam pro celky různých struktur, do nichž je začleněn; tato mnohorozměrnost funkčních vztahů je zvláště důležitá pro společenskou skutečnost a její nerespektování je zdrojem nejhrubších vulgarizací, zejména při rozboru třídní a skupinové struktury. Funkčnost daného elementu nebo procesu musí být ve společnosti sledována vždy ve vztahu ke všem subjektům společenské činnosti od jedince přes dílčí skupiny a společenské třídy až po globální společnosti a po celé světové společenství lidí. Funkčnost elementů a procesů se ovšem nevyčerpává jejich vztahem k subjektům společenských činností, nýbrž zahrnuje i další hlediska akcionálních a kulturologických struktur ve smyslu naznačené základní strukturace společenské skutečnosti.

Funkčnost a disfunkčnost, funkčnost a rozpornost či konfliktovost jsou nedílnými stránkami společenských procesů. Oba tyto aspekty jsou izolovány a absolutizovány jak ve funkcionalistických koncepcích, tak v některých protikladných teoriích konfliktu. Marxistická sociologie má proto k oběma těmto typům teorie kritický vztah. Základním nedostatkem zmíněných

konfliktových teorií není podle našeho názoru to, že zdůrazňují význam konfliktu ve společenském životě; jejich hlavní slabinu vidíme ve skutečnosti, že rozpornost a konfliktovost se nevyvozuje z celé struktury společenského života a společenských činností, že se nevidí vazba mezi aspekty funkčnosti společenských procesů s konfliktovými momenty, že tudíž pro ně konfliktovost není jednou z dimenzí společenských procesů, nýbrž že představuje jejich veškerý obsah a smysl; tím dospívají tyto teorie ke krajně jednostrannému „pankonfliktualistickému“ pohledu na společenský život.

Naše úvaha ukazuje, že na úrovni strukturálně funkcionální analýzy je tradiční rozpor mezi teleologickým a kauzálním myšlením překonán nebo aspoň zrušen ve svém původním smyslu. Pokud je chování elementu určeno jeho vztahem k celku, je toto chování možno označit jako zaměřené nebo „účelné“, a to bez ohledu na to, zda je uvědomělé nebo neuvědomělé. V tomto smyslu lze mluvit o objektivní existenci účelnosti, a to v té míře, v jaké je chování elementu, sledované z hlediska dané struktury, určeno působením celku na tyto elementy. Tyto vztahy účelnosti nejsou však ničím bytostně odlišným ve vztahové síti dané struktury, nýbrž představují jednu její stránku.

Zkoumání významu elementů pro existenci a vývoj celku je dílčím aspektem sociologické metody, nicméně aspektem velmi zdůvodněným a potřebným. Pohled na společenskou skutečnost jako na soustavu prostředků, které uspokojují nebo neuspokojují potřeby lidí jako jednotlivců a jako organizovaných společností, má nepochybně velký význam i pro společenskou praxi, neboť vytváří teoretické předpoklady pro to, aby lidé mohli úspěšně usilovat o obnovení a prohloubení své kontroly nad společenskými institucemi, jež jsou jejich výtvorem a nástrojem, které se jim však v dějinném procesu v závislosti na charakteru sociálního systému odcizují a unikají z jejich kontroly a které působí i proti potřebám a zájmům lidí.

Jestliže vymezujeme strukturálně funkcionální metodu jako zkoumání vzájemných závislostí ve struktuře, nepokládáme nikterak za možné ztotožnit ji s vědeckou metodou vůbec a s metodou sociologie

zvláště. Strukturálně funkcionální metoda zkoumá strukturu a předpokládá strukturu jako danou, jako existující a fungující. Sama tato metoda však nestačí k adekvátnímu poznání skutečnosti; spolu se strukturálně funkcionální metodou se nutně uplatňuje ve vědecké práci i historicko-genetická metoda, která umožňuje zkoumat vznik a vývoj struktury. Obě tyto metody představují nedílné stránky vědeckého zkoumání, vzájemně se podmiňují a prostupují a navzájem v sebe přecházejí — nicméně každá z nich je svébytná a má svůj vlastní smysl. Domníváme se, že dialektickou metodu by bylo možno dobře vyložit jako jednotu historicko-genetické a strukturálně funkcionální metody, pokud obě tyto metody a jejich vztah interpretujeme ovšem určitým způsobem. Marxismus na rozdíl od některých jeho interpretů i kritiků neredukuje vědecké zkoumání objektu na jeho historicko-genetickou analýzu. Poznání příčin věci je jistě velmi potřebné, pro plné poznání objektů však samo o sobě není dostačující. Příčiny mohou být vnější a nahodilé, avšak i tam, kde nemají takový charakter, vyjadřuje příčina a funkce vztahové souvislosti, které nelze prostě ztotožnit. Postižení příčin například vzniku písma nebo vysvětlení geneze uměleckého díla v jeho historických podmínkách a zdrojích je jistě pro poznávací proces nezbytné, avšak samo o sobě naprosto nestačí ke komplexnímu poznání objektu v jeho mnohostranné podobě, v jeho funkcích a v jeho celkovém smyslu. V tomto kontextu by bylo na místě připomenout Leninovu myšlenku, že „kauzalita... je jen malá částka vesmírné souvislosti“ (*Filosofické sešity*, Spisy, sv. 38, str. 162), přičemž historicko-genetická metoda postihuje navíc jen část kauzálních souvislostí a sleduje je přitom ve specifickém kontextu.

Poznamenejme, že nepokládáme za správné, jestliže se dělítko mezi strukturálně funkcionální a historicko-genetickou metodou vidí v tom, že prvá zkoumá „strukturu“ a druhá „změnu“. Proti takové formulaci lze dobře namítnout, že také strukturálně funkcionální metoda zkoumá změnu, a také historicko-genetická metoda má za svůj předmět strukturu. Základní rozdíl mezi oběma metodami tkví podle našeho názoru v tom, že strukturálně funkcionální metoda zkoumá vnější

i vnitřní souvislosti ve struktuře, přičemž jde o danou strukturu určité povahy, která se projevuje určitou relativně stálou soustavou procesů, zatímco historicko-genetická metoda vysvětluje vznik a vývoj struktury, kterou chápe jednak jako produkt předchozí její „historie“, popřípadě „historie struktur“, které ji předcházely a z nichž zkoumaná struktura vznikla, jednak jako předpoklad dalších vývojových změn struktury. Fungování a vývoj struktury jsou pouze dva aspekty reálného pohybu sociální skutečnosti. Rozdíl mezi oběma metodami bychom z tohoto hlediska mohli vyjádřit tak, že strukturálně funkcionální metoda zkoumá změny v systému, zatímco historicko-genetická metoda se zabývá procesem transformace systému. Vědecká práce potvrzuje, že abstrakce těchto aspektů a souvislostí je pro poznávací proces velmi účelná a přímo nezbytná a že rozlišení obou aspektů „změny“ je nezbytné pro objasnění podstaty sociologických metod.

Pohyb je tudíž pohybem určité struktury, pohybem ve struktuře a přeměnou této struktury. Chybou evolucionistů 19. století bylo, že se domnívali, že při výkladu vývojových zákonitostí je možno odhlížet od strukturálních souvislostí, a proto konstruovali své „vývojové zákonitosti“ tak, že kombinovali prvky a vztahy vyňaté a vyizolované z nejrůznějších kontextů. Téměř obecným nedostatkem strukturalismu 20. století bylo, že pojímal struktury jako dané, mimo vývojový proces. Marxistické pojetí neklade strukturu proti vývoji, odmítá koncepcce založené na strukturách bez vývoje, stejně tak jako koncepcce vývoje bez struktur. Marxistická sociologie vykládá pohyb ze zdrojů tkvících ve struktuře a strukturu chápe jako produkt vývoje.

Jednou z častých námitek proti marxistické sociologické koncepci je tvrzení, že marxistická sociologie je příliš „monistická“ a málo „pluralistická“, nebo že prý je dokonce „teorií jediného faktoru“.

Marxistický monismus nelze ovšem vykládat tak, že by se předpokládala existence jediného univerzálního systému proměnných, který by bylo možno aplikovat při vysvětlování jakýchkoli procesů a změn. I při respektování vzájemné souvislosti a vzájemného působení jevů je nutno vzít v úvahu, že jednotlivé okruhy

jevů a procesů mohou být a také jsou specifické i v tom smyslu, že jsou určovány odlišnými skutečnostmi, odlišnými faktory, že vstupují do odlišných systémů proměnných. Bylo by jistě absurdní, kdybychom chtěli vysvětlovat různorodé společenské jevy, například přirozený pohyb obyvatelstva, komunikační proces v malé skupině či hodnotovou orientaci společenské třídy jako jevy určené touž soustavou faktorů či proměnných. Stejně mezafyzická by byla představa, že ve společenské skutečnosti existují „aktivní“ a „pasivní“ jevy, nebo že vůbec existují sociální jevy, které by neměly svou specifickou úlohu v sociálním determinismu. Marxistická sociologie předpokládá existenci sociálních determinismů různých typů, které se uplatňují pro různé okruhy jevů, zejména pro různé oblasti společenského života a pro různé etapy společenského vývoje. V tomto smyslu je marxistická teorie společenské struktury a jejího vývoje výrazně pluralistická.

Marxistický monismus v sociologické teorii nelze interpretovat ani v tom smyslu, že by se celý dějinný proces v jeho základních kvalitách vydával za produkt působení zcela konstantních společenských sil. Také tato představa náleží k dogmatické deformaci marxismu. Bylo by paradoxní, kdybychom ji přijímali, i když jsme si vědomi, že marxismus klade důraz na specifické pohybové zákony jednotlivých společností a společensko-ekonomických formací. Silové pole rozporů a protikladů, které určuje pohyb současných vyspělých industriálních společností v epoše nastupující vědeckotechnické revoluce, je jistě v mnohém směru podstatně odlišné od soustavy rozporů a protikladů, které působí v předindustriálních společnostech. Marxistická sociologie sama je si vědoma, že v současné epoše se mění charakter výrobních sil v té míře, že samotný jejich pojem mění svůj obsah a náplň, a to zejména proto, že se věda stává ve vývoji společnosti určující výrobní silou. Pojem výroby a výrobní činnosti je nutno v celku marxistické koncepce chápat jako pojem historický, pohyblivý. Již v některých Marxových formulacích se pod pojmem výroby nerozumí jen výroba ma-

teriálních statků pro uspokojování hmotných potřeb, nýbrž jako výroba se chápe souhrn praktických společenských činností potřebných pro existenci a rozvoj společnosti. Právě v tomto širším významovém kontextu je zapotřebí chápat marxistický důraz na úlohu výroby (a v poněkud odlišném, i když obdobném smyslu i ekonomiky) v životě a ve vývoji společnosti. V marxistické teorii změny a společenského vývoje jak v klasické, tak i v současné interpretaci je totiž nutno rozlišovat obecnou koncepci vývoje společnosti a člověka od konkrétních koncepcí postihujících klíčovou problematiku určité historické etapy, formulovaných jako předpoklad cílevědomé přeměny sociální skutečnosti. Marxistický „monismus“ nelze proto ztotožňovat s vulgárním ekonomismem.

Z hlediska marxistické sociologie se „monismus“ a „pluralismus“ v sociálním determinismu nejen nevylučují, nýbrž podmiňují a předpokládají. Jednotlivé systémy proměnných, které vyjadřují determinismus určitých okruhů jevů, se vzta-hují konec konců k téže skutečnosti, k jednotné společenské struktuře a v určitém smyslu k jednotnému historickému procesu. Úkolem sociologické teorie je právě postihnout společenskou skutečnost nejen jako různost, nýbrž také jako jednotu. Princip jednoty se ve společenském determinismu uplatňuje jak na úrovni strukturálně funkcionální, tak na úrovni historicko-genetické metody. Přínosem zakladatelů marxismu bylo, že ukázali cestu k postižení této jednoty tím, že poukázali na určité zřetězení elementů společenské struktury a na určitý řád jejich přímého i zprostředkovaného působení.

Princip monismu, vyjadřující jednotu společenské skutečnosti, se uplatňuje a může být předmětem zkoumání na různých úrovních obecnosti. Přesné vymezení a rozlišení toho, co lze v daných souvislostech z určitého hlediska pokládat za obecné a co za specifické, je ovšem relativně stále otevřeným problémem sociologické teorie. Sepětí monismu a pluralismu v sociologické teorii je určeno již tím, že společenskou skutečnost chápeme jako diferencovanou jednotu, tj. jako strukturu.